

Akademik Nenad Cambi
redoviti profesor Filozofskog fakulteta u Zadru

ANTIČKA BAŠTINA SAMOSTANA SV. FRANE U SPLITU*

Sažetak

Na mjestu današnjega franjevačkog samostana sv. Frane u Splitu otkriveno je nekoliko starokršćanskih spomenika: dva natpisa (danas izgubljena), sarkofag s prikazom motiva Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora, fragment s prikazom Krista i apostola te najvjerojatnije i motivom Davida i Golijata, pilastar s urezanim križem, fragment akroterija sarkofaga s križem te omanji fragment pluteja s ljiljanom. Današnja crkva sv. Frane uništila je prethodni samostan i crkvu, koje je u XI. st. podigao splitski nadbiskup Ivan IV. Čini se da je tu bilo i ranijih građevina iz starokršćanskog doba. Na temelju nalaza, osobito importiranih i lokalnih sarkofaga, može se pretpostaviti da se radi o važnom lokalitetu na kojem je izvorno mogao biti pokopan salonitanski mučenik Feliks.

Ključne riječi: Antička baština samostana sv. Frane Split

Splitski je nadbiskup Ivan, po Tomi Arhiđakonu, u XI. st. dao sazidati crkvu sv. Feliksa na mjestu današnjeg samostana sv. Frane u Splitu.¹ Već se davno nametnulo pitanje o kojem je sv. Feliksu riječ u tekstu. Naime, rimski *cognomen*

* Ovaj rad je prerađeni i dotjerani referat pročitan na skupu u crkvi sv. Frane u povodu 500. obljetnice *Lekcionara* Bernardina Splićanina na jesen godine 1995. Kako ni danas poslije deset godina nije objavljen, smatrao sam da je potrebno da ga ponudim drugdje za tiskanje.

¹ Th. Arch., *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, Split 2003, str. 66 (ed. O. Perić): *Denique post Dabralam fuit quidam Iohannes archiepiscopus Spalatensis de ipasa civitate oriundus. Ipse edificavit ecclesiam sancti Felicis super riuum. Et cum presenectute iam factus esset inutilis, cessit ab onere pastoralis et in eadem ecclesia non longo tempore degens ibidem mortis debitum soluit.* Prijevod O. Perić: Poslije Dabrala bio je splitski nadbiskup neki Ivan podrijetlom iz samoga grada. Sagradio je crkvu svetoga Feliksa nad potokom. A kad je zbog starosti postao beskoristan, povukao se s pastirske dužnosti, živio neko vrijeme u istoj crkvi da bi ubrzo preminuo. Biskup je još živ 1059, što znači da je umro malo kasnije, možda već sljedeće godine.

Felix je vrlo čest, a poslije je u upotrebi kao krsno ime u svim suvremenim jezicima, pa i u hrvatskom (Srećko). Kako je poznat veći broj svetih Feliksa, nije pouzdano kojemu je od njih bila posvećena crkva *sancti Felicis supra riuum*. Bilo bi logično da je riječ o nekom lokalnom svecu, jer u to doba nema još mnogo importiranih relikvija. Valja upozoriti da se prema *Chronicon Paschale* s kraja IV. st. jedan *Felix* pojavljuje i među dalmatinskim mučenicima. U tom se izvoru navodi: *...passi sunt Petrus et Marcellinus Romae et Domnius et Felix passi sunt Dalmatiae*. Ovaj podatak, dakle, nedvojbeno potvrđuje da je u Dalmaciji postojao neki mučenik *Felix* koji bijaše pogubljen zajedno s Domnijem 10. travnja 304. godine.² Taj se podatak obično povezuje s jednom viješću u Uzuardovu martirologiju iz IX. st. u kojem pod nadnevkom 19. svibnja stoji: *Ipsa die sancti Felicis episcopi qui apud Spellatensem urbem Maximiano imperatore palmam martyri adeptus est*.³ Ovaj navod nije dovoljno precizan i nije jasno odnosi li se na Split (*Spalatum*) ili na grad Spello (*Hispellum*) u Italiji. O tome je u posljednjih nekoliko stoljeća bilo žučljive rasprave, osobito između Danolle iz Spella i T. Marnavića još u XVI. st.⁴ Iako Bulić misli da je T. Marnavić u pravu, osobno smatram da se podatak iz Usuardova martirologija ne odnosi na splitskog Feliksa. Tri su razloga za to. Prvi je što salonitanski *Felix* nije bio biskup, iako nije isključeno da bijaše *chorepiscopus* (biskup zadužen za pastvu izvan grada), pa se u izvorima o salonitanskim biskupima ne spominje.⁵ Drugi je razlog u tome što se ime grada navodi sa dva slova l, dok se latinski *Spalatum* tijekom stoljeća uvijek pisao s jednim l.⁶ Teško bi u bilo kakvoj lingvističkoj kombinaciji moglo doći do zabune i podvostručivanja konsonanta. Naprotiv, *Hispellum* u antičkoj i suvremenoj grafiji te u izvorniku ima dva l. Treći, ali

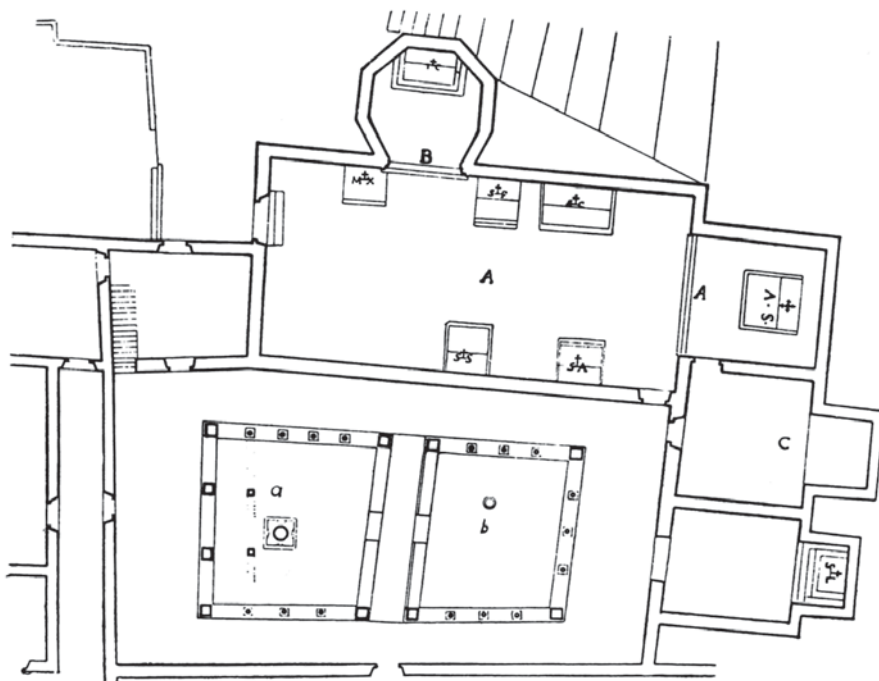
² Monumenta Germaniae Historiae Auctores Antiquissimi. T. IX, Chronica Minora I, str. 738. Navedena je i konzularna datacija koja pada u godinu 299, ali to nije ispravno jer te godine nisu još započeli Dioklecijanovi progoni, a Feliksov sudrug u mučeništvu Domnio pouzdano je pogubljen 10. travnja godine 304. Stoga je opravdano i Feliksovu smrt datirati u isto doba.

³ Martyrologium Usuardi Monachi, Parisiis et Romae 1866, str. 250.

⁴ O toj raspri usp. D. Farlati, *Illyricum Sacrum I*, Padova 1751, str. 475, J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province de Dalmatie*, Paris 1906, str. 90. Usp. također F. Bulić, *Mučenici solinski*, broj, stališ, godina i dan smrti mučenika solinskih, u F. Bulić, *Izabrani spisi*, Split 1984. (ed. N. Cambi), str. 341.

⁵ Kad je *Felix* Domnjev sudrug u mučeništvu, nije mogao biti biskupom, jer je tada biskup upravo *Domnio*. Međutim, nije mnogo vjerojatno ni da je bio korepiskop. Koliko je dosad poznato, ta se funkcija prvi put pojavljuje na koncilu u Anciri (današnja Ankara) godine 314. Usp. *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, Casale Monferato 1983, str. 780 i d, s.v. *corepiscopo* (A. di Berardino).

⁶ Prvi spomen lokacije *Spalatum* u salonitanskom ageru pojavljuje se na *Tabuli Peutingeriani* iz kasne antike (neki datiraju kartu u IV. neki u kasnija stoljeća). Usp. O.A.W. Dilke, *Greek and Roman Maps*, London 1985, str. 113. Ime *Spalatum* ili *Spalato* javlja se bezbroj puta u kasnijim razdobljima.

Sl.1. Tlocrt crkve Sv. Frane prije rekonstrukcije početkom XX. st.
Groundplan of the St. Francis church before the reconstruction in beginning of the 20th century.

ne manje važan razlog na koji nitko nije obraćao pažnju jest u tome što je od tetrarhijskih vladara za Dalmaciju zadužen Galerije, a ne Maksimijan kako se spominje u Usuardovu tekstu. Naprotiv, upravo je Maksimijan upravljao Italijom. Bez obzira na Usuardov martirologij, neprijeporno je prema Pashalnoj kronici da je u Saloni zajedno s Domnijem pogubljen i neki Feliks. Stoga u historicitet Feliksa ne treba sumnjati, iako zasad o Feliksu niti u Saloni ni u Splitu nema nedvojbenih arheoloških tragova.

Velika je šteta što nisu bili, kad je građena današnja crkva sv. Frane, istraženi stariji ostaci crkava i samostana, ali tada pri pregradnjama to ne bijaše običaj. Prema starijim nacrtima može se zaključiti da su postojali znatni dijelovi starokršćanske arhitekture (sl. 1).⁷ To bi se moglo odnositi osobito na pravilno (prema istoku) usmjerenje čitavog sklopa koji je u kasnije doba okrenut prema zapadu te na dvije paralelne dvojne crkvice (oratoriji). Pokraj tih oratorija nalazi

⁷ Usp. L. Jelić, Crtice o najstarijoj povijesti Splita, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, n.s. II, Zagreb 1897, str. 39 i d. te C. Fisković, Je li na splitskoj obali bila ranokršćanska crkva s krstionicom? Kulturna baština 9-10, Split 1979, str. 13 i d.

se jedna veća crkva, a uz njezin sjeverni zid nalazilo se osmerokutno zdanje. Ta je situacija zabilježena na starijim planovima već od XVI. st. i treba pretpostaviti da je realna. Fisković je pretpostavio da se u slučaju osmerokutnog zdanja radi o baptisteriju.⁸ Smještaj osmerokutne građevine uistinu odgovara krstionici, i ona je povezana s većom crkvom. Pri takvom povezivanju pojavljuje se poteškoća u otčitavanju plana, jer ta građevina ima kvadratnu apsidu koja nije karakteristična za starokršćansku arhitekturu. Međutim, nije isključeno da je izvorna crkva mogla doživjeti rekonstrukciju apsida u srednjem vijeku na način da je kvadratna zamijenila raniju polukružnu apsidu. O tome se u današnjem stanju očuvanosti ne smije raspravljati. Smještaj osmerokutnog zdanja kao i njezin oblik uistinu je karakterističan za krstionice u V. i VI. st.⁹ Oktogonalnog tlocrta mogu biti i mauzoleji.¹⁰ Stoga u našem slučaju oba tipa građevine mogu doći u obzir.

Na temelju tih nacрта očito je da je prije gradnje biskupa Ivana IV. tu bilo i starijih građevina. To je logično jer se ranija zdanja uistinu čine takvima. Međutim, osim tih ostataka o antičkoj i starokršćanskoj prošlosti nedvojbeno svjedoče nalazi natpisa i drugih spomenika, među kojima se posebno ističe izvanredno dobro očuvani sarkofag Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora koji je 1902. godine za Arheološki muzej u Splitu od franjevac kupio don Frane Bulić. S obzirom na to da se u ovom radu pokušava obraditi antička i starokršćanska baština te splitske lokacije, spomenuti nam je i sve ono što se svrstava u tu skupinu, a iz njih pokušati izvući i neke zaključke o starijem razdoblju njezina kulturnoga razvitka.

Pred vratima crkve, prema Wheleru, bili su otkriveni sarkofazi koji su još do pred kraj XIX. st. bili u klosturu ili pokraj samostana. Natpisi su nažalost već davno nestali,¹¹ što je, naravno, velika šteta, jer su uistinu vrlo važni. Evidentno je da su pripadali nadgrobnim spomenicima, najvjerojatnije sarkofazima. Srećom, oba su objavljena u *Corpus Inscriptionum Latinarum* III, a njihovo čitanje *ex visu* donosi Th. Mommsen, pa ga moramo smatrati pouzdanim.

⁸ Usp. C. Fisković, o.c. sl. na str. 10.

⁹ Dovoljno je prisjetiti se salonitanskih baptisterija. Usp. E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, oslo 1951, str. 31 i d., sl. II, 13 i sl. II, 25. O omiljenosti oktogonálnih baptisterija usp. S. Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, Münster Westfalen 1998, str. 28 i d.

¹⁰ Mauzoleji i martiriji mogu također biti oktogonálnog oblika. Takvi su na primjer oni iz Las Vegas de Pueblanueva u Španjolskoj usp. H. von Hesberg, *Römische Grabbauten*, Darmstadt 1992, str. 200, sl. 131 ili čuveni oktagon u Bethlehemu usp. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975 (sec. ed.), str. 60 i d., sl. 26. U tu skupinu spada, naravno, i najčuveniji primjer: Dioklecijanov mauzolej u Splitu te mauzoleji u Gamzigradu, usp. Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia, Beograd 1993 (ed. D. Srejšović), str. 148 i d., sl. 70-83. i Šarkamenu, usp. M. Tomović-I. Popović, B. Borić-Brešković, T. Cjetičanin, S. Stefanović, A.V. Popović, *Šarkamen (Eastern Serbia). A Tetrarchic Imperial Palace. The Memorial Complex*, Beograd 2005, str. 19 i d., sl. 7-69.

¹¹ Prema L. Jeliću, dva su fragmenta natpisa još u njegovo doba bila uzidana u klosturu samostana. Usp. također i Mommsenovo svjedočanstvo CIL III 2043.

Prvi natpis (CIL III 2043) glasi:
MAVRENTIVS FABRICENSIS
VNA CVM CONCORDIA
VXORE SVA SARCOFAGVM
VIVI SIBI ORDINAVERVNT

Natpis je pripadao nekome Maurenciju koji još za života sebi i svojoj ženi Konkordiji naručuje sarkofag. Ime *Maurentius* pojavljuje se samo u kasnoantičko doba.¹² On je nedvojbeno bio radnik ili upravitelj (*fabricensis*) salonitanske tvornice oružja koja se spominje u *Notitia dignitatum*, c. 8.¹³ To mišljenje Jelić je preuzeo od Mommsena. Po jezgrovitosti sadržaja i lapidarnom stilu natpis je iz kasnog III. ili ranog IV. st. Iako je ime navodno često kod kršćana, kako navodi G. Alföldi, ipak nema nikakva pouzdanog kršćanskog obilježja pa bih ga radije pripisao poganskom vremenu.

Drugi natpis (CIL III 2107 (8589) glasi:
Au/R QVINTIANVS DEC(urio) COLL(egi) FAB(rum) E/t
ce/NT(onariorum) QVI VIXIT ANN(orum) P(lus) M(inus) LI M(ensium) V (dierum) X
vi/VIVVS SIBI POSVIT ET AVR(eliae) IANNVARIAE
co/NIVGI SVAE COT SI QVIS AEAM ARCAM
po/ST MORTEM EORVM APERIRE VO
lu/ERIT (inferet) DECVRIAE MEAE X (argenti pondo) XXV

Natpis, dakle, postavlja Aurelije Kvintijan dekurion kolegija *fabrum et centonariorum* (kovača i krpača). Pokojnik je sarkofag pripremio sebi i ženi Aureliji Januariji. Činjenica što se u natpisu precizno navodi koliko je živio Aurelije Kvintijan (51 godinu, 5 mjeseci i 10 dana) upućuje na to da je on već mrtav. Spomenik je vjerojatno još za života pripremio, a natpis je žena dala uklesati poslije smrti. Žena je u tome trenutku još živa. Zatim slijedi zaštita groba od violacije kojoj je svrha spriječiti da netko u raku ne ubaci nekog drugog pokojnika. U tom slučaju pokojnikova dekurija ima pravo od prekršitelja sudskim putem zatražiti 25 unca srebra.¹⁴ Aurelije Kvintijan je bio staleški udružen u neku funeralnu dekuriju koju su tvorili metalski radnici. On je po svoj prilici također bio radnik ili djelatnik u tvornici oružja u Saloni. I taj je sarkofag, iako mnogo

¹² Usp. G. Alföldi, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, str. 241 ("belegt bei Christen in Italien"). Ovaj se *cognomen* u Dalmaciji pojavljuje samo na tom natpisu. Je li to znak da je i pokojnik podrijetlom iz Italije, nije naravno pouzdano, što, s obzirom na njegovo zanimanje, ne bi bilo čudno.

¹³ Usp. L. Jelić, o.c. str. 39.

¹⁴ Sudski put je bio jedini legalni način utjerivanja kazne. O tomu usp. W. Arkwright, *Penalties in Lycian Epitaphs of Hellenistic and Roman Times*, *Journal of Hellenic Studies* 31, 1911, str. 269 i d.

Sl. 2. Sarkofag s prikazom Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora (prednja strana) kraj IV. st. prije Kr. Arheološki muzej u Splitu.

Sarcophagus showing the Israelites Crossing the Red Sea (front side). Late 4th century AD. Archaeological Museum Split

više obiluje riječima nego onaj prethodno spomenuti, približno iz istoga doba, a to znači da je s kraja III. ili početka IV. st. Ni taj natpis nema kršćanskih obilježja i po svoj je prilici poganski.

Fragmenti sarkofaga s natpisima nađeni su pred crkvom, što potvrđuje da je tu bilo mješovito antičko groblje.¹⁵ Natpisi radnika potvrđuju spomenuti podatak (*Notitia dignitatum*) o tvornici oružja u Saloni, ali ona nije morala biti u samome gradu nego je mogla biti i na salonitanskom području. Po svoj prilici ta se tvornica mogla nalaziti negdje u blizini Sv. Frane, ali to je sve što se o tome smije kazati.

Osim dva fragmenta sarkofaga s natpisima, postoje i druga svjedočanstva vrlo davne prošlosti na mjestu franjevačkog samostana u Splitu.

Među njima svakako je najvažniji čuveni sarkofag s prikazom Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora.¹⁶

Na prednjoj strani (sl. 2) prikazan je s lijeve strane luk gradskih vrata kroz koja izlaze vojnici (konjanici i pješaci). Prvi zdesna je konjanik s kopljem na leđima

¹⁵ L. Jelić, o.c. str. 39 navodi da se groblje nalazilo uz samu crkvu.

¹⁶ Važniji su radovi F. Bulić, *Il sarcofago antico cristiano rappresentante il passaggio degli Israeliti attraverso il Mar Rosso*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, XXV, 1902, 179 i d. 67, tab. 11-12, A. Saggiorato, *I sarcofagi paleocristiani con scene di passione*, Faenza 1968, str. 139, tab. 36, C. Rizzardi, *I sarcofagi paleocristiani con rappresentazione del passaggio del Mar Rosso*, Faenza 1970. str. 105 i d, br. 29, tab. 34-35, N. Cambi, *Die stadtrömische Sarkophage in Dalmatien*, *Archäologischer Anzeiger* 1977, str. 446, sl. 115. Tu vidi i drugu raniju literaturu. Poslije se pojavilo još nekoliko radova: J.P. Caillet i H.N. Loose, *La vie d' éternité. Le sculpture funéraire dans l' Antiquité chrétienne*, Paris-Geneve 1990, str. 55, sl. 38, J. Dresken-Weiland, *Italien mit einem Nachtrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt. Repertorium der christlich-antiken Sarkophage II*, Mainz 1998. str. 51, br. 146 i d, tab. 53,3-6, 54, 1-6. te na više mjesta G. Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, München 2000, str. 21, 38, 220, 299, 308, 314, 318, 329, 366, 371, 453 i d., 491 i d, 546. Još sam jedanput o tome sarkofagu raspravljao na skupu u Rimu godine 2002. (Zbornik još nije tiskan)

i štitom, zatim slijedi vojnik čija glava proviruje odstraga, a vidi se i njegovo koplje. Potom dolazi konjanik sa štitom i kopljem. Nakon toga dolaze kola koja vuku dva konja. Na kolima je muškarac sa štitom u podignutoj lijevoj ruci i s ispruženim kopljem. Otraga na kolima stoji manji vojnik sa štitom i kopljem. Da je i on na kolima, svjedoči bočni zaštitni dio koji ga pokriva. Vojnik je očevidno iza te zaštite. Ispred bojnih kola vidi se jedna glava te štit i koplje što upućuje na to da se radi o vojniku. Budući da je glava visoko na reljefu, moguće je da je riječ o konjaniku. U tom slučaju konja skrivaju druge figure. Slijedi vojnik koji se vidi do pojasa. Vjerojatno je to pješak. Pred tim se vojnikom nalazi još jedan pješak koji je već zagazio u more. Zatim slijedi konjanik koji propada u valove, pa jedan konjanik koji se kao i njegov konj strmoglavljuje u more. Iza konja vidi se još jedan pješak sa štitom pred tijelom. Iza toga vojnika još je jedan pješak s podignutom rukom i štitom. Lijevo od njega zapaža se konj, očito bez jahača, okrenut u suprotnom smjeru. Tu se nalaze i kola koja također upadaju u more. Ispod konjskih nogu prikazane su male ležeće figure. Prva ima prekrížene noge. Budući da je glava oštećena, teško je reći je li u pitanju ležeći muškarac ili žena. Pred tim likom nalazi se posuda na nozi puna plodova. Desno je nešto veća ženska figura također s prekrížanim nogama. Ona se oslonila na lijevi lakat položen na omanjem humku. Njena frizura je identična ženinoj na desnom kraju reljefa (među Izraelcima). Krajnja je manja figura, točno ispod konjskih nogu bojnih kola, muškarac nagih grudi s podignutom desnom rukom, dok se u lijevoj ruci vidi veslo. Taj lik potpuno odgovara ikonografiji morskih božanstava i bića kojih je velik broj. Među konjskim nogama, iza ležećih figura, vide se stabla. Prve dvije figure po svoj su prilici popularne personifikacije plodne zemlje (Egipat ?) i morske obale. Posljednji ležeći lik personifikacija je Crvenog mora. To je tipičan rimski način da se personifikacijama gledatelju predoče neki konkretni pojmovi koji svojim atributima pomažu da se događaj likovno pozicionira. Prema tome personifikacije pomažu da shvatimo kojim su krajolikom već prošli bjegunci prikazani na desnoj strani reljefa. Među opisanim likovima (lijeva strana reljefa) najistaknutiji je muškarac na bojnim kolima. On je nedvojbeno zapovjednik egipatske vojske, faraon. Vojska i faraon odjeveni su na rimski način, a nose također rimsko oružje, štitove i kacige. Ništa ne upućuje na to da su progonitelji zapravo Egipćani.

Na desnoj strani reljefa nalaze se bježeći Izraelci. Oni se kreću nadesno. Najprije se pojavljuje glava jednog čovjeka točno iznad posljednjih egipatskih vojnika, zatim dolazi odrasli muškarac odjeven u tuniku s plaštem rastvorenim na grudima. Slijedi nasuprotno okrenuti čovjek, ali njegov pravac kretanja je ipak nadesno. On nosi tuniku i palij. U desnoj ruci drži putnički štap. Zatim slijedi čovjek sa zavežljajem oko vrata, pa jedan čovjek u tunici, ogrnut plaštem koji gleda nalijevo, a kreće se nadesno. On vodi dijete koje nosi tuniku i okrugli plašt

Sl. 3. Lijeva bočna strana sarkofaga Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora s prikazom ukrasa ljuski

Right narrow side of the Red Sea Crossing sarcophagus showing squamae

prebačen preko ramena kakav nose sva djeca prikazana na reljefu. Desno je čovjek u kratkoj tunici s okruglim plaštem. Na nogama ima ovoje (*fasciae crurales*). I on drži jednog dječaka za ruku. Slijedi čovjek kojemu se vidi samo glava, a dolje je dječak. Desno je pak žena u dugoj tunici oko koje se ovija himation. Žena u jednoj ruci drži bubanj, a u drugoj joj je štap kojim udara u kožu napetog instrumenta. S desne strane prikaz flankira pilastar s korintskim kapitelom na kojem gori vatra. Na desnoj strani prikazani su, dakle, Izraelci. Oni su predstavljeni kao građani i seljaci (vjerojatno četvrti, a pouzdano peti lik). Čovjek sa štapom je Mojsije kojim je po Jahvinu naređenju rastvorio put posred mora. Njegova odjeća je filozofska (*pallium*). Krajnja desno je Mojsijeva i Aronova sestra Miriam s bubnjem koji je uzela nakon što su Izraelci sretno prošli Crveno more i zapjevala: “Zapjevajte Jahvi, jer se slavom proslavio! Konja s konjanikom u more survao.“ (Izlazak XV) Jasno je naznačen i ognjeni stup, Jahvin pokazatelj puta.

Na lijevoj bočnoj strani prikazane su samo ljuske u plitkom reljefu. (sl. 3)

Na desnoj bočnoj strani prikazana su dva mlađa apostola s rotulusom, u okrenuti prema središnje postavljenom plastičnom križu na čijem je vrhu Kristov

Sl. 4. Desna bočna strana sarkofaga Prelaska Izraelaca s prikazom apostola i križa.
Right narrow side of the Red Sea Crossing sarcophagus showing apostles and the cross.

monogram okružen vijencem. Križ se nalazi na mjestu gdje se inače nalaze *signa* rimske zastave (sl. 4). Apostoli nose palij.

Na stražnjoj strani nalaze se tri figuralna polja. Figuralna su polja međusobno odvojena sa dva niza strigila. U srednjem polju prikazana je žena kao *palliat*a s pokrivenom glavom (*velatio capitis*) i raširenim rukama, u stavu orantice (sl. 5). Pozadinu ženske figure tvori zavjesa (*parapetasma*) pričvršćena pri vrhu čvorovima. U bočnim poljima prikazani su mladi apostoli, bez brade, odjeveni također u palij (sl. 6 i 7). Oni su u akklamirajućem položaju prema ženi u sredini, a u drugoj ruci drže rotuluse.

U kompozicijskom pogledu prikaz na prednjoj strani ima dva različita dijela. Na prvom, na lijevoj strani, prikazana je egipatska vojska, a na desnom Izraelci. Lijevo dijelu (Egipćanima) pripadaju gotovo dvije trećine kompozicije prednje strane. Taj dio je mnogo dinamičniji, dok je desni statičan. Jedino zaprega faraona nema oko sebe nagruvano mnoštvo figura. Kompozicijski je Mojsije znatno manje naglašen od faraona jer je niži, iako mu je ostavljeno nešto više prostora među likovima. On je u kompoziciji desne strane ipak najuočljivija figura. U osnovi

Sl. 5. Stražnja strana sarkofaga Prelaska Izraeaca preko Crvenoga mora. Središnje polje (orantica s prekrivenom glavom).
Back side of the Red Sea Crossing sarcophagus. The middle panel with the orans.

reljef se podčinjava pravilu izokefalije koja, međutim, nije dosljedno provedena, čak dvije osobe prodiru glavom u gornju traku (okvir) reljefa.

Kompozicija reljefa ima tipičan oblik tzv. rimskih friznih sarkofaga. Njihova je karakteristika što se likovi gusto nižu jedan do drugoga, pa čak i kad pripadaju odvojenim cjelinama. Tako se Egipćani i Izraelci gotovo dodiruju i poredani su bez međusobnog odvajanja. Takvo stiskanje scena zapaža se već na prizorima s poganskom tematikom, da bi se ta tendencija nastavila te još više intenzivirala i na kršćanskim sarkofazima.¹⁷ Očito je da su radionice u gradu Rimu nastavile

¹⁷ Međusobno stapanje nekad odvojenih scena nekoga mita u jedan kontinuirani friz može se pokazati na više sarkofaga. Najjasnije je to na sarkofazima koji prikazuju mit o Hipolitu i Fedri, a poznati primjerak iz Salone krajnja je faza razvitka prikaza. Usp. G. Koch, Zum

Sl. 6. Stražnja strana sarkofaga Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora (lijevo polje s prikazom apostola)
Back side of Red Sea Crossing sarcophagus with an apstle (left panel)

Sl. 7. Stražnja strana sarkofaga Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora (desno polje s prikazom apostola)
Back side of the Red Sea Crossing sarcophagus with an apostle (right panel)

razvojni put od poganskih do kršćanskih tema, slijedeći svoj način likovnog viđenja i razmišljanja. Sam sadržaj pritom je bio nebitan. Na oblikovanje scene Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora, osim radioničke prakse, nedvojbeno je utjecao prizor utapanja Maksencijeve vojske kod Milvijskog mosta na reljefu na Konstantinovu slavoluku u Rimu. Majstorima je morao biti pred očima spomenuti reljef, što je već davno uočeno.¹⁸ Usporedbom s Konstantinovim slavolukom dobiva se *terminus post quem* ne samo toga sarkofaga nego i čitave teme koja

Hippolitossarkophag aus Salona, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 77, 1984, str. 151 i d., tab. XIX-XXIV.

¹⁸ To se daje zaključiti prema obliku i načinu na koji u valove rijeke propadaju konji i ljudi. Budući da je taj prizor vrlo srodan onom na sarkofazima s temom Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora, ne može se zaniijekati derivacija. Međutim, valja naglasiti da konstantinski reljef slavoluka i sarkofage nisu radile iste radionice.

se izrađuje tijekom nekoliko desetaka godina.¹⁹ Taj splitski sarkofag spada među posljednje u čitavoj seriji.

Što se forme i izraza vojnika tiče, valja naglasiti da među njima postoje samo neznatne razlike. Svi su oni mladi ljudi, bez brade, s kacigom na glavi. Isto vrijedi i za Izraelce, samo su njihova lica rafiniranija i izražajnije. Jedino je različita glava faraona koja ima dugu, kovrčavu kosu što se spušta do ramena. Faraon ne nosi kacigu kao drugi vojnici, nego vrpču u kosi. Kosa, pa i čitava faraonova glava podsjećaju na tip Kristove glave s dugom kosom te bradom i brkovima. To je prikaz starijega Krista.²⁰ Takav primjerak Kristove glave javlja se na čuvenom sarkofagu u Sv. Ambroziju u Milanu,²¹ ali ta podudarnost očito nije namjerna, nego je tipski stvorena za važne osobe bez obzira na temu.

Zanimljive su kompozicije bočnih strana. Lijeva je ornamentalna i sastoji se od polja popunjenoga ljuskama (*squamae*). Ta je strana gotovo besmislena u međusobnom odnosu s ostalim prikazima. Radionica je nedvojbeno ekonomizirala raspoloživim izborom motiva, pa je praznine popunjavala i jednostavnim ornamentima, što je samo neka vrsta puke popune.²² Motiv s desne bočne strane razmjerno se često upotrebljavao, ali u različitim varijantama.²³ U osnovi to je uvijek adoracija križa s Kristovim monogramom ili bez njega.

¹⁹ O tim sarkofazima usp. C. Rizzardi, o.c., str. 3 i d.

²⁰ Usp. R. Warland, *Das Brustbild Christi*, Rom-Freiburg-Wien 1986, *Römische Quartalschrift*, 41. Supplementband, sl. 11, 17, 18, 19, 20 i dr. Kristov se lik prikazuje u osnovi na dva načina: kao mladić bez brade i brkova te kao odrasli čovjek s dugom kosom, bradom i brkovima.

²¹ H. Brandenburg, *La scultura a Milano nel IV e V secolo*, u „*Il millennio ambrosiano*. Milano, una capitale da Ambrogio ai Carolingi“, Milano 1986, str. 99 i d. O tome sarkofagu usp. i J. Dresken Weiland, o.c. str. 56 i d., br. 150, tab. 60,1 (prednja strana), te detalj. tab. 59, sl. 3. Zanimljivo je da je na tome iznimno luksuznom sarkofagu naprijed prikazan Krist s bradom, a na stražnjoj strani bez.

²² *Squamae* se rijetko javljaju na rimskim sarkofazima. Usp. jedan primjer G. Bovini-H. Brandenburg, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage I*, Wiesbaden 1967 (ed. W. Deichmann), str. 131 i d., tab. 49, 219. Taj se motiv pojavljuje i na prednjoj strani, ali u dva odvojena polja. Usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 361, tab. 138, 859. Međutim, znatno su češće na galskim sarkofazima, usp. B. Christern-Briesenick, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage III*, Frankreich, Algerien, Tunisien. Frankreich, Algerien, Tunisien, Mainz 2003, str. 10, br. 22, tab. 7, 4, str. 14, br. 31, tab. 9, 6, str. 32, br. 44, tab. 16, 2, str. 42, br. 56, tab. 20, 4, 88, br. 160, tab. 42, 5, str. 119, br. 227, tab. 61, str. 164, br. 291, tab. 73, 5, str. 261, br. 556, tab. 137, 2, str. 273, br. 592, tab. 141, 3.

²³ Usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 111, br. 175, tab. 43, 175, ali tu apostoli adoriraju Kristov monogram, a ispod križa su vojnici koji spavaju uz njegov grob. Usp. na primjer sarkofag G. Bovini-H. Brandenburg, o.c., str. 133, br. 224, tab. 51, 224.

Stražnja strana nije obično popunjena reljefima na sarkofazima gradsko-rimske produkcije.²⁴ Ta je strana najčešće bez dekoracije. Smatra se da su se ti sarkofazi prislanjali uz zid mauzoleja ili neke druge funeralne građevine i da dekoracija stražnje strane nije nužna. Shema stražnje strane toga primjerka također je poznata, pa čak i na prednjoj strani nekih sarkofaga.²⁵ Rotulusi u rukama definiraju likove kao apostole, dok je središnji ženski lik u stavu oranta vrlo poznat, iako su njegovo značenje i simbolika još uvijek enigmatični. Mišljenja se istraživača razlikuju pa neki smatraju da je to generički prikaz molitve (bilo poganske bilo kršćanske), a neki da je to personifikacija crkve ili je to možda Marija ili pak personifikacija vrline *pietas erga deos*.²⁶ Bočni su likovi nedvojbeno u funkciji središnjega. Pokazujući, naime, prema orantici, apostoli su okrenuti prema sredini i stoje u izravnom odnosu, iako su među ta tri lika polja strigila. U prilog interpretaciji orantice kao Marije upućivao bi lik žene u istom stavu s legendom MARIA na brončanom okovu propale drvene škrinjice iz Novalje na Pagu, koji se javlja u nizu novozavjetnih motiva.²⁷ Marijin lik na novaljskom relikvijaru, za razliku od Krista, nema nimbus. Nedostatak nimbusa upućuje da Krist i Marija još nemaju jednako dostojanstvo. To je svakako znak da je relikvijar nastao prije koncila u Efezu iz godine 431. kad je Marija imenovana Bogorodicom. Bilo bi vrlo važno kad bismo mogli potvrditi da prikaz na stražnjoj strani sarkofaga iz Sv. Frane dokazuje rano štovanje Marije, ali to ipak nije moguće.

U više navrata taj je sarkofag pripisivan radionicama grada Rima.²⁸ Međutim G. Koch je posumnjao u rimsko podrijetlo i pripisuje ga galskim radionicama.²⁹ Problem je, međutim, u tome što Dalmacija nije imala znatnijih trgovačkih kontakata s Galijom. Naprotiv, rimske su radionice dokazano eksportirale sarkofage u Dalmaciju kako u pogansko, tako i u starokršćansko doba. Stoga bih se do daljnjega još držao starije atribucije rimskih sarkofaga koji su u Galiji, čini se, dosta uspješno imitirani pa ih nije lako međusobno razlikovati.

²⁴ Takav rijedak primjer s raskošno izrađenom stražnjom stranom spomenuti je sarkofag u Milanu. Usp. H. Brandenburg, o.c. sl. 117, 118 i J. Dresken-Weiland, o.c., tab. 60, 2.

²⁵ Usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 269, br. 670, tab. 102, 670, str. 283, br. 682, tab. 108, 682 (samo žena nije u stavu orantice), str. 284, br. 683, tab. 108, 683.

²⁶ Usp. *Lexicon der christlichen Ikonographie*, III, Rom, Freiburg, Basel 1971, str. 351 i d.

²⁷ Usp. A. Badurina, *Ranokršćanski relikvijar iz Novalje*, Materijali XII. IX. kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Zadar 1976, str. 285 i d., tab. XIII. Usp. o tome i N. Cambi, *Sarkofag Dobrog pastira i njegova grupa*, Split 1994, str. 50 i d., sl. 36.

²⁸ Usp. radove u bilj. 17. (osobito N. Cambi). Bulić o tome još nije imao jasnu sliku te G. Koch koji sumnja u rimsku provenijenciju.

²⁹ Usp. G. Koch, o.c. 2000, str. 314 (*fraglich ob stadtrömisch*). Na str. 366 autor upozorava na to da je primjerak srodan galskim sarkofazima, a na str. 501 da je Galija eksportirala sarkofage u Španjolsku, Sjevernu Afriku i možda u Dalmaciju.

Što se datacije tiče, valja kazati da je taj sarkofag nastao između podizanja Konstantinova slavoluka 315. i 410. godine, kada radionice u Rimu (a čini se i u Galiji) prestaju raditi poslije Alarikova pljačkanja grada.³⁰ Preciznije indicacije za datiranje nudi frizura Miriam i stilske odlike reljefa. Frizura žene valovito se spušta sa strana i završava na tjemenu. Oko glave, točnije oko tjemena i zatiljka, ovija se pletenica koja izgleda poput turbana. Takvu je frizuru njegovala Helena, ali njen je oblik imao pletenicu koja se vraćala od vrata do zatiljka, a katkada i više, čega u ovom slučaju nema.³¹ Varijante takve frizure javljaju se u postkonstantinsko doba i nestaju s teodozijskim vremenom.³² Vrlo sličnu frizuru pokazuje i žena na sarkofagu Junija Basa iz Rima, samo što taj posljednji primjerak pripada nešto ranijoj stilskoj tendenciji jednog lijepog i klasicističkog oblikovanja glava koje je svojstveno samo Teodozijevu vremenu.³³ S druge strane, izduženi izrez očne šupljine, izbušene zjenice, uokviren očni izrez upućuju na teodozijske ili čak poslijeteodozijske sarkofage, kao što je već spomenuti primjerak iz Sv. Ambrozija.³⁴ Sarkofag vjerojatno nije nastao prije toga. Po svoj prilici vrijeme nastanka sarkofaga pada u doba oko 390. godine. Slično primjerak datira i G. Koch koji ga stavlja u valentinijansko-teodozijsko razdoblje.³⁵

Na južnom dijelu klaustera uzidan je manji fragment sarkofaga (duž. 0,32, vis. 0,27, deblj. oko 0,10 m).³⁶ Fragment se također nalazio u samostanu, a u taj zid dao ga je ugraditi Lj. Karaman da bi ga spasio uvidjevši njegovu važnost (sl. 8).³⁷ Za nedavnu restauraciju klaustera fragment je izvađen i ponovno uzidan, ali mu je debljina nešto smanjena.

Na fragmentu su prikazane tri figure. Prva prikazuje jednoga vojnika koji hoda nadesno. Desna noga mu je odlomljena ispod koljena. Vojnik nosi kratku tuniku i *paludamentum* koji je pripočan okruglom fibulom na desnom ramenu. Plašt pada na leđa do poda. Osoba na glavi koju je okrenuo nalijevo ima kacigu, a

³⁰ Usp. G. Koch, *Frühchristliche Kunst. Eine Einführung.* Stuttgart-Berlin-Köln 1995, str. 102 i d.

³¹ Frizuru Helene usp. H.P. L' Orange, *Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen. Das römische Herrscherbild III*, 4, Berlin 1984, str. 143 i d., tab. 72 c, 74 b,c.

³² Usp. takve glave K. Fittschen-P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, Mainz 1983, str. 181, br. 18, Farbtafel i tab. 209 i 210, str. 119, br. 181, tab. 211 i 212.

³³ O tome sarkofagu usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 43 i d., br. 45.

³⁴ Usp. bilj. 21.

³⁵ Usp. bilj. 29.

³⁶ Usp. N. Cambi, *Frammento di sarcofago paleocristiano nel convento dei francescani „in ripa maris“ a Split*, u „Memoriam sanctorum venerantes. Miscellanea in onore di monsignor Victor Saxer“. Città del Vaticano 1992, str. 97 i d. sa slikama. J. Dresken Weiland, o.c. str. 77, br. 219, tab. 76,5. O tom sam sarkofagu govorio i na skupu u Rimu (Zbornik nije još tiskan).

³⁷ Lj. Karaman, *Sv. Franjo o.o. konventualaca na obali u Splitu*, Hrvatski narod, Zagreb 27. XI. 1943, str. 6, C. Fisković, o.c. str. 9, sl. na str. 11.

Sl. 8. Fragment sarkofaga s prikazom Krista (nedostaje) i apostola (desno) te Davida (nedostaje) i Goliata (vojnika). Kraj IV. st. Klaustar Sv. Frane.
Sarcophagus fragment showing Christ (missing) and Apostles. The left side shows the motif of David (missing figure) and Goliath (soldier). Late 4th century AD. The Cloister of St. Francis (southern wall).

u lijevoj ruci drži štit. Desnom rukom dodiruje štit. Druga osoba desno je čovjek koji hoda u istom pravcu, a prikazan je gotovo u profilu. Odjeven je u tuniku i palij. U lijevoj ruci, čini se, drži svitak koji je u sredini vezan vrpcom. Desnom rukom dodiruje svitak. Nije očuvan nijedan detalj lica, jer je reljef jako izlizan, osim lijevoga oka koje ima izduženi oblik, ali oko se vidi samo iskosa. U sredini oka je izbušena zjenica. Sljedeća figura je čovjek koji hoda nadesno, ali mu je glava okrenuta licem nalijevo, a i tijelo je također malo izokrenuto. Čovjek je odjeven u tuniku i palij koji pada do peta. Lijeva ruka je u blizini tijela i čini se da drži svitak, ali taj dio reljefa je uništen, jer je tu lom. Ispod ruke vidi se skut palija. Osoba izgleda kao da se obraća susjedu nalijevo. Desna ruka je na istom mjestu kao i u osobe do nje. Oba su muškarca imala kratku kosu. Gornji je dio glave poviše očiju odbijen. Iako je reljef jako izlizan, mogu se ipak zapaziti neki detalji lica. Reljef je uokviren s dvije trake bez dekoracije. Donja traka je šira. Glave prodiru u gornju traku.

Isti se problem javlja u vezi s podrijetlom fragmenta kao i u slučaju sarkofaga s prikazom Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora. Naime, moguće je da je

izrađen u Rimu, odnosno Galiji. Stoga to pitanje ostaje otvoreno. Također je problem je li fragment pripadao poklopcu ili sanduku sarkofaga. I rimske i galske sarkofage karakterizira jednostavan sanduk čije stranice uokviruju trake među kojima su najčešće gusto nanizani likovi. Poklopac obično ima ravni ili pak niski dvoslojni krov pred kojim poput atike stoji jedna okomita ploča koja je obično niža i podsjeća na prednju stranu sanduka.³⁸ Ako se radi o sanduku, tada bi to bio dječji sarkofag kakvih ima mnogo u Rimu.³⁹ Nije isključeno da se čak radilo o relikvijaru koji su često izrađivani poput sarkofaga.⁴⁰

Figure reljefa su, doduše, oštećene ali ipak jasne. Sve se figure kreću u istom pravcu. Dvije na desnom kraju po položaju ruku, po odjeći i po svitku istog su karaktera. One iskazuju stanovitu pažnju i poštovanje prema osobi ili nekom predmetu koji se nalazio desno od njih. Takvi pokreti i atributi česti su na rimskim sarkofazima kršćanskoga karaktera. Predmet aklamacije i štovanja usmjeren je najčešće na Krista, kao naprimjer na sarkofagu iz S. Lorenzo fuori le mura⁴¹ ili na jednom sarkofagu iz S. Pietro u Vatikanu.⁴² Čini se da je pokret tako prikazan kao da jedna figura gazi stopalo druge osobe, što je također jedna od karakteristika sarkofaga gradskorimske i galske produkcije.⁴³ Vjerojatno je, dakle, da je desno od te dvije osobe bio Krist ili simbol njegova Uskrsnuća. Osobe su apostoli sa svitcima, a njihov je broj bio sigurno veći od očuvanoga. No pitanje je jesu li svi bili prikazani.

Nazočnost dvojice apostola navodi na pretpostavku da bi se ipak prije moglo raditi o sanduku nego poklopcu. Motiv Krista među apostolima nikad se ne javlja na poklopcu, nego redovno na prednjoj strani sanduka. Značenje toga motiva po svoj je prilici uzrok što se javlja na najvažnijem mjestu, a to je prednja strana sanduka koja je nositelj sepulkralnog programa. Zbog toga se, osim nekih tema kao što su Kristovo rođenje, Poklon kraljeva, drugi kristološki motivi (naprimjer Kristov trijumf nad smrću, *Traditio legis* i Krist među apostolima), nisu nikad prikazivali na poklopcima. Njihovo mjesto je na prednjoj strani sanduka. Izuzetak je samo iznimni i golemi sarkofag iz Sv. Ambrozija u Milanu na kojem su Krist i apostoli na prednjoj ali i na stražnjoj strani, samo su prikazi različite varijante.

³⁸ O tipovima poklopaca sarkofaga izrađenih u radionicama u Rimu usp. G. Koch, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1993, str. 17 i d., sl. 7 i 8.

³⁹ Usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 9, br. 9, tab. 3, 9.

⁴⁰ Usp. H. Buschhausen, *Die spätrömische Metallschreine und frühchristliche Reliquiare*, Wien 1971, str. 291 i d., tab. 11-25.

⁴¹ Usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 298, br. 724, tab. 113, 724.

⁴² Usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 272, br. 675, tab. 103, 675.

⁴³ G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 127, br. 208, tab. 48, 208, str. 277, br. 678, tab. 107, 678 i brojni drugi.

U sceni Krista i apostola čini se da je morao biti smanjen broj apostola (dužina čitavog sarkofaga vjerojatnije nije prelazila mnogo više od 1 m). Poznati su reljefi na kojima se javlja manji broj Kristovih učenika (po dva sa svake strane).⁴⁴ Bilo bi ipak mnogo normalnije da su tu bile po tri apostolske figure sa strana Krista. Na to bi upućivala činjenica da jedna od očuvanih figura nije ni Petar ni Pavao, kojima inače uvijek pripada počasno mjesto uz samoga Krista.⁴⁵ Apostolski su prvaci uvijek okrenuti Kristu, dok se posljednja figura s desne strane na splitskom fragmentu okreće u suprotnom pravcu (nalijevo) prema svome kolegi. To je uobičajeni položaj za ostale apostole, ali ne i za one koji su pokraj Krista. Njihova je pažnja uvijek okrenuta prema Učitelju.

Vojnik obično ne pripada sceni sa apostolima. Vojnici se inače malo javljaju u starokršćanskoj sepulkralnoj plastici. Najveći broj javlja se na prikazu Prelaza Izraelaca preko Crvenoga mora. Međutim, nedvojbeno je da taj lik ne pripada ni toj sceni, jer desno nema propadanja u moru, a niti Izraelaca. Vojnici se javljaju na prikazu s križem, simbolom Uskrsnuća, ali taj vojnik nije u prignutom položaju, obično sjedećem u kojem su čuvari Kristova groba usnuli.⁴⁶ I u scenama uhićenja Krista⁴⁷ ili Petra⁴⁸ javljaju se vojnici. Vojnik koji uhićuje Krista može biti s kacigom ili bez nje,⁴⁹ ali on ne drži štit i nije u istom položaju kao vojnik na splitskom fragmentu. Uhićenje Petra je česta scena, ali ti vojnici ne nose kacige, jer im glavu pokriva *pileus pannonicus*.⁵⁰ Jedan je vojnik iza Nabukodonosorovih leđa na prikazu židovskih mladića koji odbijaju iskazati počast njegovu kipu.⁵¹ Vojnik katkad nosi štit pred prsima. Na fragmentu iz Sv. Frane kralj bi se morao nalaziti desno od vojnika i stoga taj motiv također ne dolazi u obzir. Još ima nekih rijetkih slučajeva u kojima se pojavljuju vojnici,⁵² ali oni su beznačajni.

Okret glave prema lijevoj strani jasno upozorava na to da vojnik nije bio sam, nego je tvorio dio neke scene u kojoj se nalazila barem još jedna osoba. Ona je uistinu bila lijevo od vojnika, ali posve otučena. Vidi se samo njezin obris. Ta

⁴⁴ Naprimjer na sarkofagu iz Hellina u Španjolskoj, usp. M. Sotomayor, *Sarcofagos romano-cristianos de España. estudio iconografico*, Granada 1975, str. 199 i d., tab. 7, 1.

⁴⁵ Usp. sarkofag iz Vatikana G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 277, br. 678, tab. 107, 678.

⁴⁶ Usp. sarkofag iz Jeruzalema, J. Dresken Weiland, o.c. str. 32, br. 102, tab. 33, 2, 4.

⁴⁷ Usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 48, br. 49, tab. 16, 49.

⁴⁸ Usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 57, br. 62, tab. 19, 62.

⁴⁹ Usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 54, br. 57, tab. 18, 57 (s kacigom), str. 48, br. 49, tab. 16, 49.

⁵⁰ G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 132, br. 220, tab. 50, 220.

⁵¹ H. Brandenburg, *Scultura*, str. 99 i d., sl. 118, 120.

⁵² U prizoru suđenja Kristu katkad je i sam Pilat u vojničkoj odori (usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 119 i d., br. 189, tab. 45, 189.), ali on nema položaj koji odgovara vojniku na splitskom fragmentu i ne nosi štit i kacigu.

scena, iako povezana s prikazom apostola i vjerojatno Krista, nije nužno tvorila njezin sastavni dio. Krist i apostoli bili su njezin važniji dio.

Čini se da je u pravu J. Dresken Weiland koja kaže da je taj prikaz pripadao jednom rijetko upotrebljavanom motivu borbe Davida i Goliata.⁵³ U toj je sceni najčešće Golijat prikazan kao rimski vojnik s kacigom na glavi.⁵⁴ Prema tome, lijevo bi se morao nalaziti David s praćkom u pastirskoj odjeći kao posljednja figura nalijevo u čitavom prizoru.

Stoga, unatoč fragmentiranosti, smijemo s dobrim razlozima, na temelju usporedbi, ustvrditi da je prednja strana toga manjeg sarkofaga (ili relikvijara) sadržavala u sredini scenu Krista sa po tri apostola sa strana, a lijevo scenu Davida i Golijata. Na desnom kraju po svoj prilici nalazila se još jedna scena s dvije figure, jer bi to zahtijevala simetrija.

Reljef je visok i odgovara kiparskom izrazu za pročelja rimskih sarkofaga kakvi se izrađuju u radionicama u Rimu. Osobe na reljefu okružene su svrdlanom brazdom. Žlijeb, međutim, ne ide naokolo čitave figure u istoj dubini. Najtamniji su dijelovi uz vanjski rub lijeve noge, oko nogu svih figura, uz rub lica druge figure itd. Veća ili manja dubina obruba izbor je klesara, ali kakav cilj ima različita dubina žlijeba, nije jasno. Takav se postupak može uočiti na reljefima sarkofaga gradskorimskih radionica.⁵⁵ I neki urezi na draperiji osoba dublji su i naglašeniji. Očevidno je da se željelo naglasiti dubinu pojedinih nabora koji su izrađeni svrdlom i nalaze se na rubnim dijelovima palija. Unatoč činjenici što draperija iskazuje jednu karakterističnu skicoznu tehniku s mnogo nemarnosti, ipak se smije ustvrditi da su nabori dani razmjerno kvalitetno. Najlošiji je dio reljefa desna noga Golijata ispod koljena, jer je kraća nego što bi trebalo. Riječ je, dakle, o jednoj radionici koja je ovladala kiparskom tehnikom, ali svoje izradevine nije ipak dovoljno pomljivo dovršavala. Površnost je posljedica brzine rada i smanjivanja troškova. Taj fragment na temelju karakteristika reljefa valja datirati u drugu polovicu IV. st.

Očito je dakle da ovaj fragment nije poklopac sanduka s prikazom Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora iz sv. Frane. Nije on to ni po morfološkim, ni tematskim niti stilskim svojstvima. Zapravo oni, osim istoga radioničkog podrijetla (bilo rimskog, bilo galskog), nemaju ništa zajedničko.

⁵³ J. Dresken Weiland, o.c. 77, br. 219, tab. 76, 5.

⁵⁴ O tome motivu usp. J. Dresken Weiland, *Reliefierte Tischpalten aus theodosianischen Zeit*, Città del Vaticano 1991, str. 133 i d.

⁵⁵ Tako naprimjer na sarkofagu sa strigilima, što je otkriven na Pretekstatovu groblju u Rimu, usp. G. Bovini-H. Brandenburg, o.c. str. 234, br. 565, tab. 94, 565. Ima još mnogo takvih paralela.

Sl. 9. Prozorski pilastar s ugremenim križem. IV.-V. st. Crkva sv. Frane
Window pilaster with the engraved cross 4th - 5th century. Church of St. Francis

U zapadnom dijelu južnoga zida crkve Sv. Frane bio je uzidan prozorski pilastric ovih dimenzija: vis. 0,58 m, šir. 0,16 m, sadašnja mu je debljina 0,08, ali je navodno smanjena da bi se mogao smjestiti u propovjedaonicu pred oltarom (sl. 9).⁵⁶

Na pilastricu je urezan tipični starokršćanski križ koji ima vrlo izdužene okomite i uske vodoravne krakove. Krajevi krakova su rašireni. Takvih pilastrica ima bezbroj u Saloni a i drugdje u Dalmaciji.⁵⁷ Mnogo plićim urezom izrađeno je pri vrhu pilastrica slovo N i peterokraka zvijezda, dok je na donjem dijelu šestarom urezan krug, unutar kojega se nalazi uparani križ, izrađen također pomoću šestara. Donji krak križa nije u cijelosti očuvan. Očito je da su ti plitki križevi i slova uparani naknadno jer su usklađeni s križem, a to se moglo načiniti samo kad je

⁵⁶ C. Fisković, o.c. str. 12.

⁵⁷ Salona I. Sculpture architecturale. Recherches archéologiques franco-croates dirigées par N. Duval-E. Marin, Paris-Rome 1995, str. 15 i d., tab. IX-XI.

10. Akroterij sarkofaga s križem. Uzidan do bočnih vrata crkve Sv. Frane.
Sarcophagus acroterion with engraved cross. Walled up at the right side of the church door of St. Francis.

križ već bio izrađen, ali ne mnogo kasnije. Što ti znakovi i slova znače, nije jasno. Isto tako teško je reći kada su bili izrađeni. Križevi se na prozorskim pilastrima javljaju kroz dugo vremensko razdoblje od kasnijega IV. pa do kraja V. stoljeća. Međutim, kad prestaje njihova upotreba, nemoguće je utvrditi.

Desno od bočnih vrata na južnom zidu današnje crkve nalazi se uzidan akroterij poklopca sarkofaga izrađenog u lokalnim radionicama (sl. 10). Fragment je od lokalnog vapnenca. Dimenzije akroterija su duge 0,40 m, a visoke 0,26 m. Dakle, riječ je o fragmentu poklopca sarkofaga koji je ugrađen, ali je okrenut s prednje strane tako da se vidi dosta duboko udubljeni križ, jednako dugih okomitih i vodoravnih krakova koji su prošireni na kraju krakova. Unutra u šupljini križa zapažaju se paralelni ukrasi poput nisko ispupčenih rebara. Sličnih akroterija ima bezbroj, ali križ je nešto različitiji nego što je uobičajeno. To, međutim, ne upućuje na drugo podrijetlo. Dataciju je teško utvrditi, ali je sigurno riječ o nešto kasnijim izradcima salonitanskih radionica. Okvirna datacija bila bi kasnije V. ili VI. stoljeće.

S druge (lijeve) strane istih vrata, čak približno na istoj visini, ugrađen je jedan fragment reljefa (lijevi donji kut nekakvog četverokutnog spomenika). Dimenzije su 0,15, a širina 0,14 m. visina. Izrađen je od bijelog vapnenca (sl.

Sl. 11. Fragment pluteja oltarne pregrade ili propovijedaonice s prikazom ljiljana u lijevom kutu. Uzidan u bočni zid crkve sv. Frane. V. - VI. st.

Fragment of a pluteum of an altar or pulpit screen showing lily blossom in the left angle. Walled up at the left side of the St. Francis church door. 5th - 6th century

11). Reljef je uokviren normalnim profilom s dvije razine (S profil). Iz kuta izlazi stabljika na kojoj je ljiljanov cvijet. Po svemu sudeći, to je fragment pluteja (oltara ili možda ambona) na kojemu je u središtu bio križ (najčešće plastični), a u sva četiri kuta ljiljanovi cvjetovi. Takvih primjera ima veći broj u Dalmaciji.⁵⁸ Najčešće su izrađivani od prokoneškog mramora. Datacija je VI. st.

Prema tome, u franjevačkom samostanu i crkvi nalazi se ili se nalazilo ukupno sedam raznih spomenika iz vremena kasne antike. Pitanje koje se više puta postavljalo jest jesu li ti spomenici pronađeni u Sv. Frani ili okolo njega ili su pak doneseni iz Salone. Bulić je vjerovao da je većina antičkih spomenika u Splitu pronađena na licu mjesta,⁵⁹ dok su drugi, prije svih Jelić,⁶⁰ C. Fisković⁶¹ i F. Buškariol,⁶² dopuštali mogućnost da su svi oni otkriveni u samom samostanu.

⁵⁸ Usp. Salona I (o.c.), str. 246, X.b. 22, tab. XXIX, str. 247, X.b. 23, kao i brojne druge varijante.

⁵⁹ U tom pogledu Bulić nije imao uvijek isto mišljenje. Usp. F. Bulić, S. Felice Martire di Salona sotto Diocleziano, Bull. dalm. XXXVI, 1913., str. 11, bilj 4. On pretpostavlja da su osim utilitarnih predmeta (naprimjer sarkofaga), svi drugi spomenici uzidani u splitske kuće podrijetlom iz neposredne okolice.

⁶⁰ L. Jelić, o.c. str. 37 i d.

⁶¹ C. Fisković, o.c. str. 9 i d.

⁶² F. Buškariol, Raka svetoga Feliksa, Kulturna baština XI, 16, Split 1985, 22 i d.

Koncentracija nalaza upozorava na to da su ti fragmenti nađeni tijekom vremena na istome mjestu (franjevački samostan i crkva), gdje su poslije bili u upotrebi ili uzidani. Karakteristično je da svi ostatci potječu iz jednog razmjerno kratkog razdoblja, tj. iz IV. ili V. stoljeća. Prema dosadašnjim iskustvima o uzidanim spomenicima u Splitu i okolici, osobito kad je u pitanju veća koncentracija nalaza, valja ozbiljno računati s nalazom na mjestu gdje su bili uzidani kao spolije. To više što se s velikom vjerojatnošću smije pretpostaviti da se radi i o zdanjima koja prethode crkvi Ivana IV. iz XI. st. Samostan sv. Frane nalazi se u neposrednoj blizini drugih arheoloških nalaza. U Teutinoj ulici, koja je nešto sjevernije, otkriveni su kasnoantički grobovi.⁶³ U Plinarskoj ulici uzidana je jedna antička stela koja je približno iz II. ili III. st.⁶⁴ U Ban Mladenovoj ulici br. 5 uzidan je fragment vjerojatno stele nekog vojnika iz Hadrijanova ili antoninskog doba, s likom ovjenčanog pokojnika.⁶⁵ Sve to potvrđuje da je ovaj dio salonitanskog agera bio zaposjednut i da su se tu intenzivno pokapali stanovnici uz jednu od komunikacija u smjeru sjever-jug koja je išla niz Matošićevu ulicu do mora, u neposrednoj blizini današnjeg samostana sv. Frane. Logičan je razvitak na tome području na kojem su se najprije na poganskoj nekropoli počeli pokapati i kršćani, a tu je poslije podignuta i crkva. Nakon nekoliko stoljeća izgrađena je i srednjovjekovna crkva sv. Feliksa, dok je još trajala uspomena na njega. Poslije je tu izgrađen samostan sv. Frane o čijem ranom nastanku, osim povijesnih izvora, svjedoči romanički kula. Drastičnu promjenu na mjestu arhitektonskoga sklopa načinila je tek crkva krajem XIX. i početkom XX. st. Kontinuitet je, dakle, neupitan. Tako se uistinu smije kazati da crkva sa samostanom sv. Frane ima duboke povijesne korijene i da se s pravom naziva i crkvom sv. Feliksa.

Kad Toma Arhiđakon govori o biskupu Ivanu i njegovoj gradnji crkve sv. Feliksa, ne navodi da je biskup svoje zdanje podigao *a fundamentis*. To je mogla biti adaptacija već postojećega objekta kao što je bio čest slučaj ne samo u Dalmaciji. Stare se zidove rado koristilo i na njima nadoziđivalo nove.⁶⁶

⁶³ F. Oreb, Nalaz antičkih grobova u Teutinoj ulici. Kulturna baština 14, 1983, str. 31 i d.

⁶⁴ CIL III 2292. natpis glasi:
D(is) M(anibus)
CL(audia) POLITE
CL(audius) GEMEL
LINV(S) PATRI
PIENTISSIMO
B(ene) M(erenti)

⁶⁵ Usp. N. Cambi, Studije o antičkim spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice (III). Fragment nadgrobnog spomenika na Šperunu, Kulturna baština 20, Split 1990, str. 57, sl. na str. 59.

⁶⁶ Postoji podatak, koji u ovom trenutku nije moguće provjeravati, da je crkva već postojala u X. st. Usp. F. Buškariol, o.c. str. 24.

Već je bilo riječi o tome je li biskup Ivan podigao crkvu salonitanskom sv. Feliksu. Teško bi bilo pretpostaviti da je biskup Ivan počastio nekog drugog Feliksa kad ima vlasitoga salonitanskog. Vjerojatno je želio u Splitu proširiti broj lokalnih svetaca koji se u njemu štiju. Ako mu nije bila poznata lokalna tradicija o mučeniku Feliksu (u što ne vjerujem), onda su mu morali biti poznati martirologiji o kojima je prije bilo riječi. Vjerojatno već tada Split počinje svojatati Feliksa iz Uzuardova martirologija. Podatak iz *Chronicon Paschale* je neprijeporan. Međutim, V. Saxer u raspravi o salonitanskim mučenicima uopće ne spominje Feliksa i ne navodi ga među onima za koje drži da su autentični.⁶⁷ Arheološke dokumentacije o Feliksu doduše nema. Nema Feliksa ni na čuvenom mozaiku u apsidi oratorija Sv. Venancija u Rimu, gdje su prikazani dalmatinski i istarski mučenici i konfesori. Ako se pretpostavi da je Feliks bio originalno pokopan u Splitu, arheološke potvrde njegova kulta nisu ni mogle biti otkrivene u Saloni. Mjesto njegova pokopa na groblju i kasnijoj crkvi sv. Frane nije izvan Salone jer lokacija pripada salonitanskom ageru, a u blizini mjesta gdje je morala biti tvornica oružja. Tu su se pokapali radnici i stanovnici obližnjeg naselja koji su ipak imali novca i mogli urediti pristojno groblje, a poslije pribaviti i donijeti barem relikvije ako ne i čitavo tijelo mučenika Feliksa. Činjenica što su se Feliksove kosti nalazile nekoliko kilometara podalje od Salone mogla je biti razlogom da opat Martin koji prenosi kosti salonitanskih mučenika u Rim nije ni povirio do Feliksova groba. Uspomena na Feliksa je trajala, a potraga počinje poslije, najvjerojatnije već u XV. st., dok su mučenicove kosti navodno čudesno nađene 1587. godine.⁶⁸ Jesu li u XVI. st. uistinu pronađene autentične svečeve kosti, teško je reći ali se to ne smije isključiti. Da su nam kojim slučajem poznate okolnosti nalaza i oblik arhitekture, mogli bismo sigurnije o tome raspravljati. Međutim, prije spomenuti arhitektonski nalazi, pronalazak sanduka iznimno vrijednog sarkofaga, omanji fragment i natpisi te pilasar prozora, pluteja i akroterija sarkofaga očit su znak da se radi o važnom mjestu unutar salonitanske teritorijalne zajednice. Tu su bila dva rukavca sumporne vode koja su se mogla gospodarski iskorištavati. Tu je bila tvornica oružja čije mjesto još uvijek nije utvrđeno. I. Babić navodi da se tu nalazilo i Dijanino svetište.⁶⁹ Sve bi to upozoravalo na to da, ako i gdje onda ovdje valja tražiti izvorno mjesto pokopa tijela sv. Feliksa, a ne u Stobreču.⁷⁰ Gdje su se pokapali mučenici, pokapali su se i bogati građani u vrijednim sarkofazima. Nema dvojbe da je sarkofag s prikazom

⁶⁷ V. Saxer, Les saints de Salone. Examen critique de leur dossier, u "U službi čovjeka. Zbornik nadbiskupa-metropolite dr. Frane Franića", Split 1987, str. 323 i d.

⁶⁸ O čudesnom nalazu kostiju usp. F. Buškariol, o.c. 24 i d.

⁶⁹ I. Babić, Splitske uspomene na starokršćanske starine, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 85, 1993, str. 40 i d.

⁷⁰ O Feliksu je Bulić pisao u više navrata. Usp. F. Bulić, S. Felice martire di Epetium, Bull. dalm. XXIV, 1901, str. 41 i d., Id. S. Felice martire di Epetium, Bull. dalm. XXIX, 1906, str. 305 i d., Id.

Prijelaza Izraelaca preko Crvenoga mora, uz Sarkofag dobrog pastira, najljepši, najvrjedniji i najskuplji sarkofag na čitavoj istočnoj obali Jadrana. Zato vjerujem, iako ne mogu dokazati, da je u crkvi sv. Feliksa koja je prethodila zdanju biskupa Ivana IV. izvorno bio pokopan istoimeni mučenik.

Summary

ANCIENT ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF THE ST. FRANCIS MONASTERY IN SPLIT

The Split archaedeacon Thomas from 13th century states that the Split archbishop John the 4th had built the church of St. Felix on the place of the present-day monastery of St. Francis (Sv. Frane). The archbishop John died in 1060 AD. St. Felix must have been a local saint who was mentioned in *Chronicon Paschale* (late 4th century AD) as fellow sufferer of the Salonitan bishop and martyr Domnio (+ April 10th 304). This is not Felix mentioned in Usuardo's martyrologium as some Split scholars supposed, since this belonged to the city of *Hispellum* (present-day Spello) in Italy.

Some old groundplans from the time preceding the reconstruction of the monastery seem to have certain elements of Early Christian architecture as evidenced by an octagonal structure to the north of the church which might have been the baptistery or a mausoleum (fig. 1).

There are a number of other monuments suggesting that St. Francis was built on an important Early Christian site. The paper lists all the finds beginning with the two lost inscriptions which were published in CIL III 2043 and 2107 (8589). The complete texts of these inscriptions might be read in the Croatian text. Both belonged to sarcophagi fragments. They do not contain any direct Christian formulation or symbol. The inscriptions are dating from the late 3rd to the early 4th century AD. The dead persons were metal workers in the factory of weapons in Salona which is testified by *Notitia Dignitatum* (c. 8). The inscriptions contain also some other formulations.

A remarkable Christian sarcophagus showing the Red Sea Crossing testifies even more to the importance of this site (fig. 2). This marble sarcophagus is one of the finest and best preserved with this theme. On the right side two young apostles glorifying the Christ monogramme surrounded by a wreath on the plastically rendered cross were shown (fig. 4). Only the *squamae* decoration is executed on

S. Felice martire di Salona sotto Diocleziano, Bull. dalm. XXXVI, 1913, str. 37 i d, Id. Mučenici solinski (o.c.), str. 339. I u nekim drugim radovima Bulić povremeno spominje sv. Feliksa.

the left side (fig. 3) while on the back young apstoles in the corners (figs 6, 7) and a female *orans* (with her arms stretched and *velatio capitis*) in the centre (fig. 5). The latter represents either the institution of the Church or Virgin Mary. The sarcophagus was made around 390 AD. It was the import either from Rome or from southern Gaul.

Another fragment of a sarcophagus produced in Rome or in Gaul showing three persons is walled into the southern wall of the cloister (fig. 8). The first figure to the left is a soldier in the armour and with a shield. The two persons to the right must have been apostles with scrolls in their hands. Such a combination of a soldier and apostles is not familiar on such sarcophagi. However, the scene to the left depicts very probably the duel between Goliath (the soldier) and David who must have been shown with the catapult to the left (there are some slight remains of a figure). It is quite sure that to the right was the scene of apostles and the Christ, but it is not known the number of apostles. Their number must have been reduced (probably only three on each side of Christ.). This fragment very likely belonged to the sarcophagus body, since scenes of the Christ with apostles did not appear on the lid. The sarcophagus was probably a small one (child's dimensions). The fragment is dating also from the end of the 4th century.

A small pilaster (a part of a window) with large cross inscribed on its front side was walled into the western part of the southern church wall (fig. 9). Letter N and five arm star were cut at the top later. Also a circle with the cross and letter A were cut at the bottom. The meaning and the time of execution of these letters and signs are not known.

A sarcophagus acroterion of a sarcophagus with deeply cut cross is walled up into the side door of the church of St. Francis (fig. 10). This acroterion is very similar to Salonitan ones.

On the opposite side of the same door a fragment of altar or ambo screen slab was also walled up (fig. 11). This fragment contains a lily blossom in the left corner of the bottom.

Altogether seven ancient or Early Christian monuments have been found in S. Francis's church. Ancient graves were found in the vicinity. Fragment of a burial relief is walled up in Ban Mladenova street. A stele containing an ancient epitaph is built in the Plinarska street, while Early Christian fragments were found in St. Mikula (St. Nicolas) church which is also near. All these finds testify to the existence of an important archaeological site around the St. Francis's Church. Therefore the possibility that martyr Felix might have been buried there is very probable.